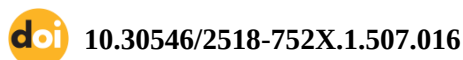

Sevinc Cəbraylova
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İNVERSIYANIN MƏTN YARATMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: söz sırası, üslubi vasitə, ekspressivlik, mətn əlaqəliliyi

Keywords: word order, stylistic device, expressiveness, text coherence

Ключевые слова: порядок слов, стилиевой приём, экспрессивность, целостность текста

Giriş. Söz sırası və onun inversiyası dilin sintaktik strukturunun əsas tərkib hissəsi olmaqla, kommunikativ funksiyanın həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Sintaktik ardıcılığın təşkil olunması nitqin məzmununun düzgün və effektiv çatdırılması üçün vacibdir. Lakin nitq praktikasında sözlərin adi ardıcılığından kənara çıxılması – inversiya kimi fenomenlər geniş yayılmışdır. Bu, dilin funksional çevikliyinin göstəricisi olmaqla yanaşı, mətnin və nitqin üslubi zənginliyini artırır. Müasir linqvistikanın prioritet istiqamətlərindən biri kimi söz sırası və inversiyanın struktur, semantik və üslubi aspektlərinin araşdırılması dilin daha dərinədən başa düşülməsinə və onun kommunikativ imkanlarının təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır.

Elmi yenilik. Bu tədqiqat çərçivəsində söz sırası və inversiyanın yalnız struktur-sintaktik deyil, həm də kommunikativ-funksional aspektlərindən kompleks yanaşma təqdim olunur. Əvvəlki tədqiqatlardan fərqli olaraq, işdə inversiyanın psixolinqvistik əsasları, onun nitq aktında subyektiv ekspressiya vasitəsi kimi rolu və informasiya strukturuna təsiri yeni elmi nəticələr kimi qiymətləndirilir. Həmçinin, ingilis dilinin daxili xüsusiyyətləri, onun fərqli dialekt və üslublarında inversiyanın rolu və tətbiqi ətraflı şəkildə araşdırılır. Bu da mövzunun həm nəzəri, həm də tətbiqi aspektlərdə yenilənməsinə zəmin yaradır.

Praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri dil tədrisi, tərcümə fəaliyyəti, həmçinin nitq və yazılı mətnlərin analizi sahəsində geniş tətbiq potensialına malikdir. Söz sırası və inversiyanın funksional-dialoq aspektlərinin dərk edilməsi ingilis dilində sintaktik elastikliyi və kommunikativ nüansları başa düşmək üçün vacibdir. Eyni zamanda, mətnlərin üslubi təhlilində inversiyanın rolu nəzərə alınaraq, müxtəlif üslub kateqoriyalarının formalaşdırılması və təhlili təkmilləşdirilə bilər. Bundan əlavə, dilin kompüter vasitəsilə işlənməsi – məsələn, avtomatik tərcümə və nitq tanıma sistemlərində söz sırasının dəyişməsinin təsiri və inversiyanın identifikasiyası sahəsində də tətbiq oluna bilər.

Söz sırası və onun inversiyası müasir ingilis dilçilik elminin ən aktual və mürəkkəb araşdırma obyektlərindən biridir. İngilis dilində söz sırasının cümlənin sintaktik və semantik quruluşunda tutduğu yer, onun kommunikativ funksiyası uzun müddətdir dilçi alimlərin diqqət mərkəzindədir. Xüsusilə, söz sırasının də-

yişdirilməsi – inversiya dilin üslubi zənginliyini artırır, cümlənin informasiya yükünün effektiv paylaşdırılmasını təmin edən mühüm sintaktik mexanizm kimi qiymətləndirilir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar söz sırasının təkcə statik struktur elementi deyil, həm də dinamik kommunikativ funksiya daşdığını sübut etmişdir.

İnversiya dilin sintaktik və üslubi vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Bu fenomen müxtəlif dillərdə fərqli formalarda meydana çıxır və hər bir dilin struktur xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Dünyanın müxtəlif dillərində cümlədə sözlərin yerləşmə ardıcılığı qrammatik mənaların ifadəsində mühüm rol oynayır. Belə ki, sözdəyişdirici göstəriciləri olmayan dillərdə, məsələn, Çin və ingilis dillərində, sözlərin müəyyən ardıcılıqla düzülməsi nitq hissələrinin və cümlə üzvlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün əsas vasitə sayılır [1, s. 131].

Beynəlxalq miqyasda söz sırasının iki əsas funksiyası mövcuddur: birincisi, sintaktik-semantik funksiya, ikincisi isə üslubi funksiya. Sintaktik-semantik funksiya ondan ibarətdir ki, cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə həm cümlənin mənası, həm də sözün sintaktik rolu dəyişir. Üslubi funksiyada isə sözlərin mövqeyi dəyişsə də, onların sintaktik vəzifəsi və cümlənin əsas mənası qorunur; lakin həmin dəyişiklik müəyyən söz və ya ifadənin daha önə çıxmasına, vurğulanmasına səbəb olur.

Dilçilik elminə görə, söz sırasının iki növü fərqləndirilir: düzgün və əks (inversiya olunmuş) söz sırası. Azərbaycan dilində düzgün söz sırası mübtədanın xəbərin önündə yerləşməsi ilə xarakterizə olunur. Məsələn, “İbrahim tamamilə ümidini itirmiş kimi, köksünü ötürərək, gözlərini əlindəki fitvaya dikdi” (İ.Hüseynov). Əks söz sırası isə xəbər elementinin əvvəl işlənməsi ilə fərqlənir. Belə ki, “Onların hər birinin ayrı-ayrılıqda və hamısının birlikdə üsyanlarını çox dinləmişdim mən” (İ.Hüseynov) cümləsində xəbər mübtədadan əvvəl yerləşir.

Mətn müxtəlif kiçik hissələrə, yəni fraqmentlərə bölünür. Xüsusilə internet mətnlərində klaviatura vasitəsilə mətnlər fərqli fraqmentlərə ayrılır. Bu fraqmentlər çox vaxt abzas şəklində təşkil olunur ki, bu da mətnin oxunmasını və başa düşülməsini xeyli asanlaşdırır. Mətnin fraqmentlərə ayrılması həm də redaktə prosesini sadələşdirir və mətni daha rahat işləmək üçün əlverişli edir.

Fraqmentlərin düzgün şəkildə ayrılması zamanı mətnin əsas kateqoriyalarına diqqət yetirilməlidir. Bu kateqoriyalar üç əsas meyar üzrə formalaşır: 1) informativlik, yəni mətnin verdiyi məlumatın dolğunluğu və yeniliyi, 2) bütövlük və əlaqəlilik, yəni fraqmentlərin bir-biri ilə ahəngdar və məntiqli bağlılığı, 3) kompozisiya tamlığı və bitkinliyi, yəni mətnin ümumi strukturunun formalaşması və tamamlanması.

Hər bir fraqmentdə informasiyanın bütövlüyü mövcud olmalıdır. Bu bütövlük həm məzmunun dolğunluğunu, həm də təqdim olunan hadisələrin və faktların yeni aspektlərdə əhatə olunmasını nəzərdə tutur. Mətnə bütövlük və əlaqəlilik konseptləri onun əsas konstruktiv xüsusiyyətləri kimi qəbul edilir və mətnin məntiqli quruluşu üçün vacib rol oynayır.

Əlaqəliliyin iki əsas növü mətnlərdə geniş yayılmışdır: 1) lokal əlaqəlilik və 2) global əlaqəlilik. Lokal əlaqəlilik mətnə ardıcıl gələn elementlər arasında xətti və səlist əlaqəni ifadə edir. Bu, sözləmlər və frazalar arasındakı sintaktik əlaqələri təşkil edir. Lokal əlaqəlilik, əsasən, frazalararası sintaktik vasitələrin təminatı ilə formalaşır. Bu vasitələr sadə və mürəkkəb cümlələr arasındakı əlaqələri müəyyən edir.

Mətnin hissələrini bir-birinə bağlayan əsas vasitələr bağlayıcı sözlər, əvəzliliklər və modal sözlərdir. Məsələn, “və”, “amma”, “çünki”, “lakin”, “bununla belə” kimi bağlayıcılar mətndə məntiqi ardıcılığı qoruyur. Bundan başqa, leksik təkrarlar və sinonimlərin əvəzlənməsi də frazalararası əlaqəni möhkəmləndirən vasitələr sırasındadır. Cümlə növlərinin – sual və nida cümlələrinin istifadəsi də mətnin emosional və üslubi zənginliyini artırır.

Lokal əlaqəliliyi yaradan vasitələr arasında xüsusi rol bağlayıcı sözlərə məxsusdur. Bunlara misal olaraq “və”, “deməli”, “ona görə”, “beləliklə”, “həmçinin” kimi ifadələri göstərmək olar. Bu sözlər mətndəki hissələri bir-birinə səliqəli şəkildə bağlayır və oxucuya mətnin strukturunu daha aydın şəkildə təqdim edir.

Qlobal əlaqəlilik isə mətnin ümumi fikri və məzmun bütövlüyü ilə bağlıdır. Bu növ əlaqəlilik mətnin bütün hissələrinin bir-birinə bağlı olmasını və vahid konseptual strukturun yaranmasını təmin edir. Qlobal əlaqəlilik, əsasən, mətnin tematik birliyi, konseptual bütövlüyü və fraqmentlərin harmoniyası vasitəsilə formalaşır. Bu isə mətnin kəsikləri arasında məzmun baxımından əlaqəni təmin edən açar sözlər və fraqmentlərə əsaslanır.

Mətnin həm lokal, həm də qlobal əlaqəliliyi onun oxunaqlığını və anlaşıqlılığını təmin edir, ümumi strukturunu və məzmununu bir araya gətirir. Hər iki növ əlaqəlilik olmadan mətn parçalanmış və məntiqsiz təsir bağışlaya bilər.

Söz sırasının formalaşması ədəbi dil normalarına uyğun olaraq obyektiv və qeyri-obyektiv şəkildə baş verir. Qeyri-obyektivlik isə, adətən, inversiya kimi sintaktik dəyişiklikləri meydana gətirir. Sintaktik bütövlüyün təşkili üçün obyektiv sıra əsas götürülür: burada giriş cümləsi mətnin başlanğıcını, yekun cümlə isə nəticəsini ifadə edir. Aradakı cümlələr isə, əsasən, izahedici funksiyayı yerinə yetirir. Obyektiv ardıcılıq belə qurulur ki, hər bir əvvəlki cümlə növbəti cümlənin məzmununu dəstəkləyir və ona zəmin yaradır. Mətnin düzgün təşkili üçün giriş, izahedici və yekun cümlələrin ardıcılığı çox önəmlidir.

Lakin mətnin quruluşunda başqa hallar da mövcuddur. İnversiyanın təsiri ilə giriş cümləsi (mətnin başlanğıcını təşkil edən) ilə yekun cümlə (mətnin əsas məzmununu yekunlaşdıran) yerlərini dəyişə bilər. Nəticədə, obyektiv normal sıradan fərqli olaraq, subyektiv, yəni müəllifin emosional dünyasını və nitqin təsir gücünü artıran sıra yaranır. Bu zaman bədii əsərlərdə emosional ifadəni gücləndirmək məqsədilə söz sırasının fərqli quruluşlarından geniş istifadə olunur. Xüsusilə şeir sənətində sözlərin və sintaktik komponentlərin yerləşmə ardıcılığı daha sərbəst şəkildə dəyişdirilir ki, bu da üslub zənginliyi və emosional dərinlik yaradır [3, s. 468].

Ənənəvi ingilis sintaksis anlayışında söz sırası cümlənin qrammatik və mənalı strukturunu təşkil edən əsas faktordur. İngilis dilində subyekt-verb-obyekt (SVO) ardıcılığı qrammatik və semantik əlaqələrin dəqiq təzahürü kimi qəbul edilir. Lakin, real nitq praktikasında bu sıranın pozulması, məsələn, sual cümlələrində, şərt və şəyiə ifadələrində, həmçinin vurğunun və üslubun artırılması məqsədilə inversiya tətbiq olunur.

Müasir ingilis dilçilikdə inversiyanın tədqiqində əsas diqqət onun kommunikativ-funksional aspektlərinə yönəlikdir. Söz sırasının dəyişdirilməsi nitqin məzmun və məqsədinə uyğun olaraq yeni məlumatın cümlənin müəyyən mövqeyində yerləşdirilməsi ilə bağlıdır. Dil istifadəçisi cümlənin ən vacib və informativ elementi ni ön plana çıxarmaq üçün onun mövqeyini dəyişir. Məsələn, yer zərflərindən son-

ra baş verən inversiyalı strukturlar – “Here comes the bus,” “There goes the train” – diqqəti müəyyən hadisə və ya obyektə cəlb etmək üçün geniş istifadə olunur. Bu, nitqin ritmini və vurğusunu dəyişərək kommunikativ məqsədlərə xidmət edir (Quirk et al., 1985).

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində söz sırasının daha çox sabitlik nümayiş etdirməsi diqqət çəkir. Bu sabitlik və ya sərbəstlik dərəcəsi isə birbaşa həmin dilin morfoloji strukturundan asılıdır. Ümumiyyətlə, əgər dilin morfoloji quruluşu zəngindir, yəni sözlərin formaları daha çox dəyişirsə, o zaman sözlərin cümlədə yerləşmə ardıcılığı da daha sərbəst ola bilər. Əksinə, morfoloji struktur zəif olan dillərdə, məsələn ingilis dilində, söz sırası daha çox qaydaya bağlanır və nisbətən dəyişməz qalır.

Məsələn, ingilis dilində “There is some noise outside”, “There are several mistakes in your translation”, “There are so many places to see” kimi cümlələrdə “there is” və “there are” strukturları istifadə olunur və bu ifadələrdə söz sırasının sabitliyi müşahidə edilir. Bu tip cümlələrdə mövzu – yəni mübtədə konkret bir qaydada yerləşir və cümlənin informasiyasını aydın şəkildə təqdim edir.

Dilçi O.Yespersen qeyd edir ki, ingilis dili tarixi inkişafı boyunca belə bir sabit söz sırası formalaşdırmışdır ki, burada cümlənin mübtədası (mövzusu) dərhal ön plana çıxaraq diqqəti cəlb edir [2, s. 9]. Bu da dilin kommunikativ effektivliyinin bir göstəricisidir.

Lakin ingilis dilində də bəzən cümlə üzvlərinin – xüsusilə mübtədanın, xəbərin və tamamlığın kənar yerləşməsi halları müşahidə olunur. Bu cür vəziyyətlər adətən inversiya kimi adlandırılır və əsasən üslubi məqsədlərlə, cümlədə müəyyən üzvün aktualaşdırılması üçün tətbiq edilir. Aktualaşdırma terminologiyasında isə bu, mövcud olanın fərqləndirilməsi, vurğulanması mənasını verir. Belə ki, dil istifadəçisi nitqin müəyyən hissəsini önə çıxarmaq üçün onun yerini dəyişir və bununla diqqəti həmin elementə yönəldir.

İnversiya zamanı yaranan aktualaşma müxtəlif formalarda – eksplisit (açıq-aydın), implicit (gizli), həmçinin modal (kənüllü) şəkildə ifadə olunur. Mətnin təşkilində fikrin həm açıq, həm də gizli ifadə olunması vacibdir. Eksplisit ifadə tərzli fikrin tam və açıq şəkildə dil vasitələri ilə təqdim edilməsidir. Əksinə, implicit ifadə tərzində isə bəzi məlumatlar mətnin əvvəlki və ya sonrakı hissələrindən, ya da situativ kontekstdən anlaşılsa da, birbaşa sözlə ifadə olunmur, yəni “gizli” qalır. Bu iki ifadə növü mikrotema – yəni mətnin kiçik bölmələrinin formalaşmasında mühüm rol oynayır [3, s. 445].

İngilis dilində “here” və “there” kimi sözlərlə başlayan cümlələr inversiyaya yaxşı nümunədir. Məsələn, “Here is located a nice Italian restaurant” və ya “Here is our new office” cümlələrində mübtədə sözün əvvəlində deyil, sonra yerləşir. Bu quruluş cümlədəki məkan bildirişini və ya mövcudluğu önə çıxarmaq üçün istifadə olunur və nitqin ritmi, vurğusu burada dəyişir, dinləyicinin diqqəti həmin yerə yönəlir.

Psixolinqvistik əsaslar insan şüurunda informasiya qəbulunda xüsusi rol oynayan faktorlardan birinə – məlumatın təqdim edilmə sırasına əsaslanır. İngilis dilində yeni məlumatın cümlənin sonuna gətirilməsi yaddaşda daha uzun müddət qalmasına və vurğunun formalaşmasına şərait yaradır. İnversiya vasitəsilə danışan və ya yazıçı dinləyici və ya oxucunun diqqətini müəyyən elementlərə yönəldə bilər, dilin ekspressivliyini artırır və nitqin ifadə gücünü yüksəldir.

İngilis dilində inversiya həm klassik, həm də müasir mətnlərdə müxtəlif formalarda mövcuddur və dilin sintaktik, üslubi və kommunikativ xüsusiyyətlərinin ayrılmaz hissəsidir. Ritorik fiqur kimi inversiyanın funksiyası da geniş araşdırılır. İnversiya bəzən sual formasında təqdim olunmaqla, əslində təsdiq və ya inkar məzmunu daşıyır, bu isə ona emosional-ekspressiv yük verir və nitqin təsir gücünü artırır. Məsələn, ingilis dilində “Isn’t it a beautiful day?” sualı təkcə sual formasında deyil, eyni zamanda təsdiq və vurğu məqsədilə istifadə olunur.

Baş üzvlərin, xüsusilə subyektin inversiyası sintaktik və semantik səviyyədə mətnə diqqət çəkir və ekspressivliyi artırır. İngilis dilində “Never have I seen such a sight” kimi cümlələrdə inversiya nitqin emosional yükünü artırır və diqqəti önəmli məzmunə yönəldir.

İngilis dilinin müxtəlif dialektlərində inversiya fenomeni müəyyən fərqlərlə özünü göstərir. Dialektoloji tədqiqatlar göstərir ki, inversiyanın istifadəsi və növləri regiondan-regiona dəyişir və bu, həm sintaktik, həm də kommunikativ fərqliklərə səbəb olur.

Məsələn, Britaniya ingiliscəsində klassik inversiya formaları – məsələn, şərt cümlələrində “Had I known...” və ya zaman zərfləri ilə “Never have I seen...” – geniş yayılıb və həm yazılı, həm də danışiq dilində istifadə olunur. Amerika ingiliscəsində isə bəzi hallarda daha sadə struktur üstünlük təşkil edir, lakin danışiq dilində vurğu və ekspressivlik məqsədilə inversiyanın daha sərbəst istifadə olunması müşahidə edilir.

Həmçinin, Şotland və İrland dialektlərində inversiyanın spesifik formaları mövcuddur ki, onlar ənənəvi standart ingiliscədən fərqli olaraq, subyekt və feilin yerləşməsi ilə bağlı fərqli quruluşlar yaradır. Məsələn, Şotland ingiliscəsində “Had I been there” tipli inversiyadan əlavə, “Was I not” kimi daha köhnə formalar da aktiv istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dialektlərin inversiya istifadəsində fərqlər regional üslubun formalaşmasında və kommunikativ niyyətlərin ifadəsində mühüm rol oynayır. Bu da dialektoloji tədqiqatların inversiya fenomeninin başa düşülməsində əhəmiyyətini artırır.

Son illərdə ingilis dilində inversiyanın istifadəsini araşdırmaq üçün böyük elektron korpuslar, məsələn, British National Corpus (BNC), Corpus of Contemporary American English (COCA) və Oxford English Corpus (OEC) kimi resurslardan geniş istifadə olunur. Korpus tədqiqatları inversiyanın müxtəlif kontekstlərdə funksional və statistik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır.

Korpus analizləri göstərir ki, inversiya əsasən vurğunun dəyişdirilməsi, informasiya strukturunun tənzimlənməsi və nitqin ritminin təşkilində istifadə olunur. Məsələn, COCA tədqiqatları müəyyən edir ki, inversiya formaları ən çox xəbər, müzakirə və ədəbi mətnlərdə rast gəlinir və onların funksiyası oxucunun və ya dinləyicinin diqqətini əsas mövzuya cəlb etməkdir.

Korpuslar həmçinin inversiyanın müxtəlif növlərinin tezlik paylanmasını və kontekstual istifadəsini göstərir. Məsələn, sual formasında inversiya (“Do you like it?”), mənfi cümlələrdə vurğu üçün inversiya (“Never have I seen such beauty”), yer zaman zərfləri ilə başlanan inversiya (“Here comes the sun”) fərqli tezlik və funksiyalarla korpusda əks olunur.

Bu tədqiqatlar, həmçinin, sübut edir ki, müasir ingilis dilində inversiyanın istifadəsi bəzi yerlərdə azalır. Çünki danışq dili daha sadə quruluşlara meyllidir, lakin yazılı və rəsmi üslublarda inversiya hələ də önəmli rol oynayır.

Korpus tədqiqatlarının nəticələri lingvistik modellərin, tədris materiallarının və avtomatik tərcümə sistemlərinin inkişafında faydalı rol oynayır. Onlar dilin real istifadəsində inversiyanın funksiyalarını dəqiq anlamağa və bunun əsasında daha effektiv kommunikasiya strategiyaları hazırlamağa imkan verir.

Nəticə. Söz sırasındakı inversiya ingilis dilinin sintaktik, kommunikativ, emosional və stilistik səviyyələrdə funksionallığını əks etdirir. Onun tədqiqi sintaksis, semantika, pragmatika və psixolinqvistika kimi alt disiplinləri əhatə etməklə, dilin dinamik quruluşunu və nitqin müxtəlif kommunikativ məqsədlərə xidmət edən ifadə vasitələrini daha yaxşı anlamağa imkan verir. Bu yanaşma ingilis dilində söz sırasının və inversiyanın kompleks rolunu göstərir, onların nitq strukturunda və funksional sistemdə əhəmiyyətini vurğulayır.

Ədəbiyyat:

1. Jespersen O. Essentials of English Grammar. London, 1973.
2. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. V cild, Bakı, Nurlan, 2008.
3. Степанова В.В. Лексическая структура текста (Парадигматика и синтагматика) \Проблемы лингвистической семантики. Череповец
4. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. М., 1963.
5. Фридман Л.Г. К вопросу о сверхфразовых единичах \ Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л., 1975.
6. Свотина М.Г. Абзац как единица речевой практики \ Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л., 1975.

Sevinc Jabrayilova

Summary

FEATURES OF TEXTUAL CONSTRUCTION USING INVERSION IN MODERN ENGLISH

This research offers a comprehensive approach to a word order and inversion, including structural, semantic, stylistic, and psycholinguistic aspects. It explores the role of inversion in expressing subjectivity, information structure, and its variation across English dialects. Practical applications include language teaching, translation, text analysis, and computational linguistics, such as machine translation and speech recognition. Corpus studies show that inversion serves to highlight important information and enhance expressiveness, especially in formal and literary contexts. The study underscores inversion's role as a dynamic, communicative mechanism essential to English syntax and style.

Севиндж Джабраилова

Резюме

ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ ТЕКСТОВОГО ПОСТРОЕНИЯ ИНВЕРСИЙ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В работе представлен комплексный подход к изучению порядка слов и инверсии с учётом структурных, семантических, стилистических и психолингвисти-

ческих аспектов. Исследуется роль инверсии в выражении субъективности, структуре информации и её вариации в разных диалектах английского языка. Практическое значение включает преподавание языка, перевод, анализ текстов и компьютерную лингвистику, включая машинный перевод и распознавание речи. Корпусные исследования показывают, что инверсия используется для выделения важной информации и повышения экспрессивности, особенно в формальных и литературных стилях. Исследование подчёркивает, что инверсия – это динамический коммуникативный механизм, важный для английского синтаксиса и стиля.

Rəyçi: prof. A.Məmmədov